

בן-גוריון והחינוך העברי והממלכתי*

שמעון רשף

מבוא

הספרות הביוגראפית העוסקת בדוד בן-גוריון, נוגעת אך במעט בגישתו כלפי החינוך העברי והממלכתי, אף כי בן-גוריון ראה את כינון החינוך הממלכתי כאחת המהפכות העיקריות של דורו. אמנם אפשר להעריך את עמדותיו בשאלות החינוך כשונות מעמדותיו כלפי מפעלים אחרים שיצרה תנועת העבודה; אולם בן-גוריון עצמו גרס בתוקף, כי עמדתו בנושא החינוך תאמה את הקו הכללי של תנועתו, ואילו מוסדות התנועה הם שהחליטו, מתוך ראייה מוטעית, לנהוג בשאלות החינוך בדרך שונה מן הקו שהינחה אותם בשאלות-חיים אחרות. בכך ראה את אחת הטעויות ההיסטוריות של תנועת העבודה ושל מפלגתו. גם אם לא הירבה להתערב במדיניות החינוך של ההסתדרות הכללית, הרי גישתו, כפי שנתן לה ביטוי בדיונים סביב אירועים הקשורים בחינוך, משקפת באורח עקבי את עמדותיו והשקפת עולמו כלפי שאלות היסוד של התחייה הלאומית ושל מקומה של תנועת העבודה בתהליך זה. גישתו זו של בן-גוריון התבטאה בתפיסת עולמו, לפיה תנועת הפועלים בארץ-ישראל הינה חלק מתנועת התחייה הלאומית; היא ההולכת לפני המחנה בנסחה את יעדיה של תנועה זו, כשהגשמתם צריכה להיעשות תוך שיתוף-פעולה מלא עם שאר חלקיה של הצינונות – כך בהתיישבות, כך בהגנה וכך צריך להיות גם בחינוך. יעודה של תנועת העבודה הוא להתפתח ממסגרת מעמדית צרה למי שנושאת את האינטרסים והמטרות של העם ולהפוך בדרך זו לכלל העם. הממלכתיות היהודית צריך שתגובש ברוח ערכיה של תנועה זו, המנחילה אותם לכלל העם. יצירת מסגרות ייחודיות וסגורות, אשר היו אמורות להיות באחריות העם ולמען הגשמת צרכיו, היא אפוא בניגוד לתפיסתו זו של בן-גוריון. אולם כעוד שבתחומים מרכזיים כגון עלייה, התיישבות ובטחון נהגה תנועת העבודה לפי תפיסה זו, הנה בחינוך הלאומי, אשר להערכת בן-גוריון הינו היסוד עליו תיכון הממלכתיות העברית בארץ-ישראל, נהגה היא מנהג של מפלגה בעלת תודעה מעמדית צרה. בכך הפסידה התנועה את ההזדמנות ההיסטורית להפוך את ערכיה לערכיהם של כלל ילדי ישראל בכתיה-הספר העבריים. יתירה מזו, בגלל גישה צרה זו איבדה תנועת העבודה את ההשפעה אף על חינוך ילדי העובדים, שכן רוב ילדי העובדים התחנך בתקופת היישוב בכתיה-ספר כלליים.

השאלה הבלתי-נמנעת היא, מדוע בן-גוריון, אשר פעל בתקיפות רבה להפיכתם של מפעלים שהקימה תנועתו למפעליה של התנועה הציונית כולה, לא ניהל מאבק כזה בתחום החינוך; מדוע

* נוסח ראשון של המאמר רואה אור באנגלית בספר המוקדש לשנת היובל להולדת דוד בן-גוריון, בהוצאת יד יצחק בן-צבי.

הניח לתנועתו לקיים מסגרת חינוכית אוטונומית עד לראשית שנות החמישים, ועד ל-1939 גם אוטונומית מבחינה מנהלית וכספית, אף כי ראה בכך שורש כל רע מבחינה לאומית ותנועתית כאחת. עיון בדרך מעורבותו בנושא בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה מראה, כי בן-גוריון ניסח את עמדותיו וקבע את מועד מעורבותו הפעילה לפי הנסיבות ותנאי השעה; רק כשלוש שנים לאחר קום המדינה ראה צורך לפעול לפתרון שאלת החינוך, או ליתר דיוק, לביטול הזרמים וכינונו של החינוך הממלכתי. חקר מעורבותו הפעילה בשלב זה מגלה, כי לא הסתפק בשכנוע חבריו ויריביו לתנועה כי הגיעה העת 'לכבוש' את חינוך הילדים על-ידי ערכיה של תנועתו, אלא, כדרכו, הוא חדר לעומקה של השאלה, הירבה לעסוק במהותו ותכניו של חינוך ממלכתי בישראל וקבע מספר יסודות, שהפכו ליסודותיו של החינוך הממלכתי, כמו גם לאבני-מחלוקת בפירוש שניתן להם. כבר בשנות השלושים הוא קבע, כי הגורם הקובע בחינוך הילדים יהיו ההורים; קביעה זו התבטאה מאוחר יותר בחוק החינוך הממלכתי, המקנה להורים את זכות הגיוון בחינוך ילדיהם, על-פי השקפת עולמם. הוא אף ניסח את היחס שבין סמכות המדינה לזכות ההורים, והירבה להציג את היסודות התנועתיים-ממלכתיים, שיש להפכם לנחלה לכלל ילדי ישראל.

בן-גוריון נדרש לשאלות החינוך בשעה שעל הפרק עמדו שאלות הדורשות הכרעה; והוא כמזכיר כללי של ההסתדרות, כיושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית וכראש ממשלת ישראל, צריך היה להציג את עמדתו כלפיהן. העקביות שבעמדותיו משלהי שנות העשרים ועד לחקיקת חוק החינוך הממלכתי, בשנת 1953, היא סימן ההיכר הבולט ביותר ביחסו של בן-גוריון לחינוך העברי בתקופת היישוב והמדינה.

התנאים חברתיים, הפוליטיים ובעיקר הדמוגרפיים סייעו במאבקו למען חינוך ממלכתי; אולם טיעוניו, שהיו מבוססים על חזון, על יעודה של תנועתו ועל התנאים המשתנים, חזרו ועלו בדבריו, באורח עקבי, משך כל התקופה הנדונה.

חוק החינוך הממלכתי הוא תוצאה של ויכוח לאומי ממושך, שראשיתו בסוף שנות העשרים; האם על החינוך העברי להיות אחיד ושווה לכל הילדים בארץ ותחת סמכות ארגונית וכספית אחת, או שזכותן של קבוצות חברתיות ופוליטיות, המאורגנות תחת המוסדות הלאומיים, לשוות גוון ייחודי למסגרות בהן מתחנכים ילדיהן. כתוצאה מוויכוח זה נוצרה מערכת חינוך לאומית ובה שלושה זרמים, או תת-מערכות, כשכל זרם פועל בזיקה למסגרת פוליטית: הזרם הכללי, שבתחילה סירב להשתייך למסגרת פוליטית וראה עצמו כחינוך הלאומי, אולם לאחר-מכן נקבע כבעל זיקה למפלגת 'הציונים הכלליים'; זרם 'המזרחי', שהשראתו והפיקוח עליו באו ממפלגת 'המזרחי'; וזרם העובדים, שפעל בחסותה והכוונתה של ההסתדרות הכללית של העובדים. לכל אחד מזרמים אלה היה ועד מפקח משלו, סמינרים להכשרת מורים, פיקוח ותכניות-לימוד. אולם זרם העובדים שלא כזרם 'המזרחי' אשר הסתפק באוטונומיה פדגוגית, תבע ושמר על אוטונומיה כספית ומנהלית עד לסוף שנות השלושים.

כמהלך שנות העשרים ובראשית שנות השלושים עמדה על סדר היום הלאומי השאלה, האם הבעלות והאחריות לחינוך העברי בארץ צריך שתהיינה בידי ההסתדרות הציונית ומוסדותיה, או שיש להטילן על היישוב המאורגן בארץ ומוסדותיו. שאלה זו שיקפה את הוויכוח אודות מקומה של ארץ-ישראל בהגשמה הציונית וזיקתה של התנועה הציונית לארץ-ישראל. נציגיה של תנועת העבודה היו היחידים שנאבקו על העברת החינוך מידי ההסתדרות הציונית לכנסת ישראל והוועד

אלה החינוך פרוסור בינו ויאלק.
ברכת זך ואל החברות אילוני
חוק חינוך עולמי - גולה רב אלובר
העז והנעלה סוכת חלוצים אלו
הזכור

3.12.1953

בן-גוריון מברך את שר החינוך, בייצ דינור, על אישור חוק חינוך חובה, 13 באוגוסט 1953

הלאומי. אולם כשהוסכם על העברה זו, לא עלה בידי מנהיגיה של תנועת העבודה, ובעיקר מפא"י, להביא לידי הסכמה בדבר ביטול האוטונומיה המנהלית-כספית של זרם העובדים והצטרפותו המוחלטת לרשת החינוך הלאומי. מצב זה עורר תמיהה משום שהוועד הלאומי, אליו הועברה האחריות לחינוך, הונהג על-ידי נציגיה של תנועת העבודה. משנת 1933 ועד לביטול האוטונומיה המנהלית של זרם העובדים, בסוף שנת 1938, התנהל ויכוח מר וחרף אודות זכות הקיום העצמאית של רשת חינוך לילדי העובדים; וזאת בתקופה של מתח חברתי ומעמדי ביישוב. היה זה ויכוח לא רק בין תנועת העבודה לשאר חלקי היישוב, אלא בתוך התנועה עצמה. בן-גוריון נטל חלק בוויכוח זה והביע את עיקרי תפיסת עולמו אודות דרכה של תנועת העבודה בארץ, וכפי שהיא אמורה להיות בענייני חינוך. הוא ביטא עמדות וקבע מושגים ששימשו אותו, מכאן ואילך כאורח עקבי עד לחקיקת חוק החינוך הממלכתי. כניסתו של זרם העובדים למינהל הכללי מיתנה את הוויכוח הלאומי סביב שאלת החינוך, והוא שב והתחדש רק עם קום המדינה.

השינויים הדמוגרפיים שחלו ביישוב התבטאו גם במערכת החינוך. מספר התלמידים הוכפל בתוך שתי שנים (1949-1951), אך השינוי לא היה מספרי בלבד. בית-הספר הפך למקום-מיפגש בין יוצאי תרבויות שונות ומרוחקות זו מזו. משמעות השאיפה למיזוג גלויות באמצעות החינוך לא היתה אלא נסיון לעצב את הילדים שזה מקרוב הגיעו, בדמותו של המיעוט הקולט, המייצג את דפוסי החיים שהתהוו בארץ בתקופת היישוב. החינוך היה בנוי עדיין לפי שיטת הזרמים, אשר נאבקו על נפשות התלמידים והוריהם. מאבק זה, בכל כיעורו, שיקף את הפער שבין רעיון הממלכתיות לבין הקיטוב החברתי והפוליטי, שהיה זר לרוב העולים החדשים.

על רקע זה פוזרה הכנסת הראשונה, ושאלת החינוך הממלכתי היתה לאחד הנושאים המרכזיים במאבק הבין-מפלגתי לקראת הבחירות לכנסת השנייה. לדידו של בן-גוריון, בשלו או התנאים להפיכת המעמד לעם בתחום החינוך, שפירושה (כפי שיתואר ויבורר בהמשך) הנחלת עולמה החברתי והחינוכי של תנועת העבודה ושל זרם העובדים לנחלתה של מערכת החינוך של כל ילדי ישראל. מעורבותו בתהליך זה, בתוקף מנהיגותו את התחייה הלאומית כהתגשמותה, הפכה

אקטיבית ודינמית. הוא עסק בשאלות של תוכן וצורה, מהות ומסגרת והירבה לטעון כדיונים שונים, בעיקר באלו של אנשי תנועתו ומפלגתו, אותם ביקש לשכנע כי הגיעה השעה לעשות את המהפכה הגדולה בחייה של המדינה הצעירה.

‘ממעמד לעם’ – חינוך ילדי העובדים בתקופת היישוב

בראשית שנות העשרים הוקמו מספר בתי-ספר וגני-ילדים לילדי עובדים ביישובים בהם היתה, כדברי בן-גוריון, זהות בין ציבור הפועלים לטריטוריה שלו ב'רפובליקות סוציאליסטיות'.¹ אולם כבר בשלהי 1920, בוועידת היסוד של ההסתדרות, עמדה על הפרק שאלת הכללתו של תחום התרבות, שכלל גם את נושאי החינוך, תחת אחריותה וייצוגה של ההסתדרות הכללית. שתי מפלגות הפועלים המרכזיות הסכימו, כי ההסתדרות תשמש מסגרת מאחדת ומייצגת לכלל הפועלים בתחומי החיים השונים. הוויכוח היה סביב השאלה, אם יש לכלול את נושא התרבות בין התחומים הללו. מפלגתו של בן-גוריון, 'אחדות העבודה', בניגוד ל'שותפות' הפועל הצעיר, ראתה בתרבות חלק בלתי-נפרד מכלל חיי הפועלים בארץ. בסופו של דבר הושגה פשרה לפיה יתוספו לרשימת תחומי האחריות של ההסתדרות המלים 'וגם התרבותיים'.² כדין-וחשבון שהגיש מזכיר ההסתדרות, דוד בן-גוריון, לוועידתה השנייה, כתב כי לא קל היה להתגבר על הפסיכולוגיה של ה'יגום', בהתכוונן לשאלות התרבות. באורח פורמלי נבחרה ועדת תרבות מרכזית, ובתחום אחריותה נכלל גם חינוך ילדי העובדים. כמועצת ההסתדרות שהתכנסה באייר תרפ"ב הוחלט, כי 'על ועדת התרבות להקדיש תשומת לב מיוחדת לחינוך ילדי הפועלים ועליה לברר את יסודות בית הספר לילדי הפועלים ודרכי ההוראה בהם. על הוועדה לבוא בדברים עם מחלקת החינוך [של ההסתדרות הציונית] בדבר הבטחת קיומם של בתי ספר אלה'.³ משמעות הדברים היתה אחריות לאומית לתקציב בתי-הספר ואוטונומיה בדרכם החינוכית.

השקפת עולמה של 'אחדות העבודה', כפי שבאה לביטוי בראשית שנות העשרים, ואשר בן-גוריון היה מדובריה הראשיים, גרסה כי שילוב של אינטרס מעמדי ואינטרס לאומי קיים רק אצל מעמד הפועלים בארץ-ישראל. התוקף המוסרי לתביעה להגמוניה של מעמד הפועלים נובע מרעיון הזהות בין המעמד והאומה, כאשר הפועל היהודי בארץ-ישראל ממלא את השליחות הלאומית.⁴ בן-גוריון גרס, כי מכך מתחייב הצורך באחדות לאומית ובשיתוף-פעולה בין המעמדות; בניגוד לאנשי השמאל במפלגתו, שביקשו להגיע לשלילת הקשר בין הפרולטריון היהודי לבורגנות היהודית, וכי על הפרולטריון היהודי לשמור על עצמאות מוסדית, כנגד הציונות הבורגנית. גישתו של בן-גוריון התבססה על יצירה מעמדית ולא על מלחמת מעמדות; זאת על רקע האחדות בין הרעיון הלאומי והסוציאליסטי. קשר זה בין תנועת העבודה ללאום היהודי ביסס בן-גוריון על שלושת ממדי הזמן: העבר, משום ששורשי התנועה יונקים מן הסבל והתקווה היהודית בני אלפי השנים. ההווה, בהיות

1 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית מיום 25 ביולי 1934, הפרוטוקולים מצויים בארכיון העבודה (להלן: פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל).

2 החלטות ועידת היסוד של ההסתדרות, פרוטוקול ועידת היסוד של ההסתדרות מכסליו תרפ"א, אה"ע.

3 פנקס, א, 5 (אייר-סיוון תרפ"ב).

4 ראה: י' גורני, אחדות העבודה 1919-1930, תל-אביב תשל"ג, עמ' 44.

ילדי-גן
משחקים סביב
עץ-שקמה
בחולות תל-אביב,
1933

התנועה ביטוי מעשי לשאיפות השחרור של המוני העם. העתיד, כאשר התנועה היא שתגשים את מאוריי הגאולה המשיחית של העם.⁵

בן-גוריון סבר, כי חולשת הבורגנות נובעת מהעדר רעיון ממלכתי ותעודה היסטורית לאומית; בעוד שהרעיון המעמדי של הפועל הוא ממלכתי, ועתיד בניין האומה נתון בידיו.⁶ הוא העניק בכך ביטוי לזהות שבין סוציאליזם וציונות, והכרתו המעמדית של הפועל בארץ הוארה באור חזון הגאולה. הפועל אינו מתנכר לערכים וקניינים, אינו מתבדל מן העם, אלא עומד בראשו. הוא שואף להפוך ממעמד עובד לעם עובד.⁷

עם התכנס הוועידה השלישית של ההסתדרות, ב-1927, היו תחת פיקוחה של ועדת התרבות המרכזית 12 בתי-ספר ו-26 גני-ילדים, ובתוכם בית-ספר אחד כתל-אביב. שנה קודם-לכן פעלה, על-פי החלטת הקונגרס הציוני, ועדה שהורכבה מנציגי ההסתדרות הציונית, היישוב בארץ והסתדרות המורים, ובה נדרגו שאלת הבעלות על החינוך והאוטונומיה לחינוך הדתי לאומי ולילדי העובדים. הרוב בוועדה נטה לאשר אוטונומיה לבתי-ספר אלה, אך שלל את תביעת נציגי ההסתדרות הכללית לאוטונומיה כספית ומנהלית.⁸ דיונים אלה הובילו לאישור חוקת החינוך של ההסתדרות הציונית, שקבעה מעמד מעורר מחלוקת לזרם העובדים. הוא הוכר כחלק מן החינוך הלאומי, אך סעיף מיוחד היקנה לו אפשרות של ניתוק מהמינהל של מערכת החינוך ושמירה על עצמאותו בתחום זה.⁹ בתוך תנועת העבודה החל באותה עת ויכוח על דרכו העצמאית של זרם העובדים — בשלב זה על עצמאותו הכספית-מנהלית. שלב ראשון בדיון הסתיים ב-1933, כשהחינוך העברי הועבר מידי הסוכנות היהודית לידי היישוב המאורגן בארץ. בתי-הספר לילדי

5 שם, פרק ג'.

6 שם, שם.

7 ד' בן-גוריון, חילופי משמרות (הרצאה במועצת ההסתדרות הכ"א שנערכה ב-7-10 בינואר 1929), תל-אביב 1929, עמ' 61-62, אה"צ.

8 הפרוטוקולים של ועדת העשרים, ג' ניסן — יא תמוז תרפ"ו, מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית, ירושלים תרפ"ו.

9 ראה נספח ג' בחוקת החינוך של ההסתדרות הציונית 1929.

ביקור בן-גוריון
בבית-הספר
על-שם
ברל כצנלסון,
גבעתיים,
בשנות המדינה הראשונות

עובדים סבלו ממצוקה כספית, והתמיכה ההסתדרותית בהם היתה קטנה. באוקטובר 1928 נערך דיון במצוקה זו בהשתתפות נציגי המורים.¹⁰ בראש המצדדים בשמירה על עצמאות מנהלית לזרם העובדים, חרף המצב, עמד שמואל יבנאלי, ידידו הטוב של בן-גוריון ומראשי ועדת התרבות. לדבריו, רק עצמאות זו מאפשרת לבתי-הספר לילדי העובדים לעצב את אופיים החיובי. עוד הוסיף, וקבע, כי המורים בבתי-ספר אלו שווים בדרגת השכר שלהם לעובדים אחרים בהסתדרות, ובכך מתבטאת שייכותם למחנה העובדים. העסקתם על-ידי ההנהלה הציונית תשכש שוריון זה.¹¹ אוטונומיה זו, שכללה תשלום שכר, פיטורים ומינויים של מורים ומנהלים, היתה אמורה לשמש גם ערוכה לנאמנות אידיאולוגית שלהם כלפי תנועת העבודה ומוסדותיה.¹² ואילו בן-גוריון, שכשלב זה ביטא את ביקורתו בלשון מתונה, טען כי ההסתדרות היא הגוף היחיד המשלם עבור חינוך ילדים. דבר זה גורם לכך, שכספים המיועדים לפעולה בקרב המבוגרים מופנים לבתי-ספר, שהאחריות להתזקתם צריכה להיות על ההנהלה הציונית.¹³ כך פתח בן-גוריון ויכוח עקרוני, שנמשך גם לאחר קום המדינה. מוסכם היה, כי יעודו של חינוך ילדי העובדים הוא להרחיב את השפעתו על כלל הילדים בחינוך העברי. בן-גוריון ואחרים גרסו, כי מטרה זו תוגשם על-ידי פתיחת המסגרות

10 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 8 באוקטובר 1928.

11 דברי ש' יבנאלי, שם.

12 ראה דברי מ"א בייגל, שם.

13 דברי בן-גוריון, שם.

והצטרפותם של מורים רבים, חכרי תנועת העבודה ושליחיה, לבתי-הספר הכלליים. מתנגדיו טענו, כי בתי-ספר ייחודיים לילדי עובדים, המאוגדים במסגרת אוטונומית של ההסתדרות, יהוו כוח-משיכה להורים ולילדים, יגבירו את השפעת התנועה וישמשו ערוכה להמשכיותה.¹⁴ אולם המציאות תאמה בשלב זה, ולמעשה עד קום המדינה, את ביקורתו של בן-גוריון: מספר המתחנכים בזרם העובדים היה קטן; יתירה מזו, רוב ילדי העובדים לא למד בבתי-הספר של הזרם. כאשר החרף מצבה הכספית של ועדת התרבות, הציע בן-גוריון לפרק אותה ולהעביר את ההנהלה הכספית של בתי-הספר לידי ההנהלה הציונית.¹⁵ הלך הרוח בוועד הפועל של ההסתדרות הלך ונטה לצד בן-גוריון, ובראשית שנות השלושים התקבלה החלטה, כי יש להחיש את העברת המינהל של בתי-הספר לילדי העובדים לידי מחלקת החינוך של הסוכנות היהודית.¹⁶ החלטה זו באה לאשר החלטה קודמת, לפיה יועברו כל מוסדות החינוך של ההסתדרות ותישמרנה הזכויות של העובדים בהם.¹⁷ החלטה זו הפכה אבן-נגף לביטול האוטונומיה של זרם העובדים, משום שהמוסדות הלאומיים, בגלל המצב הכספית, היו נכונים לקבל את האחריות רק לבתי-הספר העממיים ולא לגני-הילדים ובתי-הספר התיכוניים. גני-הילדים היו למסד החינוכי החשוב של חינוך ילדי העובדים, ובמהלך שנות השלושים החלו להיווסד גם בתי-ספר תיכוניים אזוריים. המתנגדים לביטול עצמאות המנהלית של זרם העובדים עמדו על העברת כל המוסדות כתנאי, וכך דחו את ביטול העברת הזרם למינהל הכללי למספר שנים נוספות. כתוצאה מכך הלך והחריף הוויכוח בתוך תנועת העבודה, בהשתתפות מנהיגיה. הוויכוח סבב אמנם סביב האוטונומיה הכספית והמנהלית, כאילו קיימת היתה הסכמה לגבי הצורך באוטונומיה חינוכית; אולם מדברי בן-גוריון ניתן היה להבין, כי עמדתו בשאלה זו היתה עקרונית ונבעה מהשקפתו לגבי דרכה הכוללת של תנועת העבודה בהגשמת הציונות.

מול בן-גוריון ניצבו מאיר יערי ויצחק טבנקין. יערי, ממנהיגי 'השומר הצעיר', ראה באוטונומיה המנהלית 'תריס בפני ליקוידיציה'.¹⁸ בקרב מורי זרם העובדים, כך טען, רווחת השקפות עולם דתיות לצד דעות סוציאליסטיות. הדבר אינו מסוכן כל עוד נמצאים המורים במסגרת מעמדית, והאוטונומיה היא האמצעי למלחמה מעמדית. כאשר להשפעתה של תנועת העבודה על החינוך הכללי, סבר הוא, כחברים במפלגתו של בן-גוריון, כי רק בדרך של עשייה עצמית, ניתן יהיה להגיע לעמדת השפעה. יצחק טבנקין, ממנהיגי 'הקיבוץ המאוחד', ראה באוטונומיה חלק מהתפיסה של בניין עצמי. כל המשק הארץ-ישראלי הפרטי נבנה בידי פועלים, ואין בדעת התנועה לוותר על ההשפעה בו. ובכל זאת קמו להסתדרות גם מפעלים עצמיים 'לא אמרנו; מכיוון שיש לנו תביעות לשנות את כל העתונות נוותר על "דבר", ומכיוון שיש בתי חולים, נוותר על "קופת חולים", או מכיוון שיש בתי חרושת נוותר על הקואופרטיב... ודאי לא טוב שבמוסדותינו יש רק 2,000 ילד, אך האם בגלל זה נמסור גם אותם?¹⁹ כמו יערי, סבר גם הוא, כי אוטונומיה כספית היא צורה של מרות:

14 ראה דברי מ"א בייגל, שם.

15 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 17 בדצמבר 1928.

16 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל מיום 14 בספטמבר 1931. למן ייסוד הסוכנות היהודית מופיעה ברבים מן המקורות מחלקת החינוך של הסוכנות, כשהכוונה למחלקת החינוך של ההנהלה הציונית.

17 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל מיום 17 באוגוסט 1931.

18 ראה דברי מ' יערי במועצת ההסתדרות הכ"ז שנערכה ב-4-8 באוקטובר 1931, ארכיון העבודה.

19 דברי י' טבנקין, שם.

'החינוך תלוי במורה והמורה בהנהלה'.²⁰ לאישים אלה הצטרפו גם אחרים, ביניהם חבריו של בן-גוריון, כיבנאלי ודוד רמז.

בן-גוריון נקט לשון פולמוסית, אולם טען כי כל מה שנכבש על-ידי תנועת הפועלים בארץ, נכבש בכוח ילדים שלא מחוגי הפועלים. לדידו, אין להבדיל בין ילד של פועל לבין ילד מחוג אחר, גישה שישוּב וידגיש עם קום המדינה. לדעתו, ההבחנה הזו בין הילדים הביאה את ההסתדרות לאי-מעורבות בחינוך הילדים בכתי-הספר הכלליים, בהם למדו ילדי פועלים רבים, וכך נעשה עוול לילדים ולחינוך. הוא הצר גם על כך, שהמורים בורם העובדים לא היו חברים בהסתדרות המורים, שהוקמה ב-1903. משום כך נוצר ניתוק בין המורים למחנה הפועלים בארץ.²¹

בשנת 1932 גברה הנטייה בסוכנות היהודית, בעיקר בשל מצבה הכספי, להעביר את האחריות לחינוך לידי היישוב בארץ; והוועד הלאומי, שהשפעתו ביישוב הלכה וגדלה, נטה ליטול זאת על עצמו. על-פי ההסכם, צריך היה לקום ועד מנהל לענייני החינוך בארץ, ששלושה מתוך חמשת חבריו יהיו ממפלגות המרכז, בשל הרוב היחסי של בתי-הספר הכלליים.²²

בסוף 1932 הועברה הבעלות על החינוך העברי לידי היישוב ומוסדותיו. זרם העובדים שלחם כל השנים למען העברה זו, המשיך לשמור על עצמאותו בתחום הכספים והמינהל, משום שהחלטת הוועד הפועל להעברת כל רשת בתי-החינוך לילדי עובדים לא התקבלה על-ידי המוסדות הלאומיים.²³ מצב זה עורר תגובות זועמות אצל אישים מרכזיים במפא"י. אליעזר קפלן תמה: 'נלחמנו בעד העברת האדמיניסטרציה של החינוך לכנסת ישראל; שאנו לחמנו בעד אחרים ובעצמנו עזבנו?';²⁴ ואילו יוסף שפרינצק קבע: 'החלטה זו היא בניגוד לקו המפלגה [מפא"י] במשך כל השנה. כי המפלגה לחמה כל הזמן להעברת בתי-הספר לרשות הכנסת ופתאום – את הרשת שלנו אנו משאירים בידינו'.²⁵

המתח החברתי והפוליטי ששרר ביישוב בשנות השלושים, הביא להקמתם של בתי-ספר לילדי עובדים כמושבות ובערים, ובאותה עת גברה ההתנגדות בקרב החוגים האזרחיים לכניסת זרם העובדים לרשת הכללית, שמא יהיה עליהם לממן הקמתם והחזקתם של בתי-ספר לילדי עובדים בערים ובמושבות. התביעה שרווחה בשנות העשרים, לבטל את האוטונומיה המנהלית של זרם העובדים, תוך גילוי מתינות כלפי קיומה של אוטונומיה חינוכית, התחלפה כעת בתביעה להקמת בית-ספר אחיד לכל הילדים במושבה ובעיר. זוהי ראשית המאבק על הקמתו של בית-ספר ממלכתי, הממזג את מאפייני שלושת הזרמים.²⁶

מעורבותו של בן-גוריון בדיונים הפנימיים של מוסדות תנועת העבודה בענייני חינוך הלכה ופחתה, משום שעיקר מאמציו הופנה כעת למוסדות הלאומיים ולשאלות המדיניות. אולם

20 ש.ס.

21 דברי ד' בן-גוריון, ש.ס.

22 בשנת 1933 היוו בתי-הספר הכלליים קרוב ל-55 אחוז מכלל בתי-הספר לעומת 20 אחוז של זרם העובדים ו-25 אחוז של 'המזרחי'. בן-גוריון תקף בכעס את ההרכב המוצע של הוועד המנהל. ראה דבריו בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 3 באוקטובר 1932.

23 ראה פרוטוקול מועצת ההסתדרות הכ"ח, 6 בנובמבר 1932.

24 דברי א' קפלן, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 18 באוקטובר 1932.

25 דברי י' שפרינצק, ישיבת מרכז מפא"י מיום 7 בנובמבר 1932, ארכיון מפא"י (להלן: אמ"פ).

26 ראה, למשל, סידרת מאמריו של עורך 'הארץ', מ' גליקסון, 'בין זרמים חנוכיים לזרמים פוליטיים בחינוך', הארץ, 26, 27, 29 במאוס 1936.

השתתפותו במספר דיונים מכריעים מצביעה על הכיוון, לו נתן ביטוי ברור כשקמה מדינת ישראל. מתוך ראייה היסטורית קבע בן-גוריון, כי התפתחותו של החינוך העברי לפי זרמים נבעה משיקולים בלתי-לאומיים. דרך חינוכם של ילדי העובדים וארגונו היתה טבעית כאשר היתה זהות בין ציבור הפועלים לטריטוריה שלו, לקבוצה, וכאשר חינוך התפרש כחינוך הילדים בקבוצות. באותה עת לא רצתה תנועת העבודה כי מישוה יתערב בענייניה, ובמוסדות הלאומיים היה מישטר שהסכים לכך. בינתיים התהווה ציבור פועלים ביישובים הטרוגניים, בעיר ובמושבות. האוטונומיה לא התאימה למציאות החדשה, אך כדי לשמור עליה מצאה לה תנועת העבודה בן-כרית, שרצונו היה להשליט את הדת; וכך נוצרה ברית בין הפועלים ובין 'המזרחי' בענייני חינוך, אותה הגדיר בן-גוריון כאופורטוניסטית ונטולת עקרונות. בין שתי האוטונומיות הללו נשאר חלל ריק, ולזה קראו 'הזרם הכללי'. במציאות זו נשארו רבים מילדי הפועלים מחוץ לבית-הספר של הפועלים. בן-גוריון יחס לראשי זרם העובדים ולמנהיגי תנועת העבודה חוסר נאמנות ארגונית למטרות התנועה, בכך שתמכו בהסגרת ילדי הפועלים לאויב. לו עצמו, טען, כאיש מעמד, יש תביעה על כל הילדים והוא אינו נכון 'להסגרים למוסדיו, סופרסקי, שוורץ ואחימאיר'.²⁷ מישטר זה של 'קוריות', כלשונו, ביקש בן-גוריון להרוס עד היסוד. בהכירו את המציאות ואת משטר הזרמים, הוא העלה לראשונה את ההצעה, לפיה הגורם הסוכרני בחינוך יהיו ההורים, על-מנת שילדי הפועלים בעיר יקבלו חינוך 'שלנו', כדבריו. הוא הציע, כי החינוך יהיה כללי, עם אוטונומיה חינוכית, כשבעלי האוטונומיה יהיו ההורים.²⁸ לנוסחה זו נתן בן-גוריון ביטוי עקבי עד אשר מצאה את מקומה בחוק חינוך ממלכתי, שחוקקה הכנסת ב-1953.²⁹ ההורים ובחירתם החופשית כגורם בקביעת רוחו של בית-הספר היו תשובתו של בן-גוריון לאישים כציזלינג ורמוז, שטענו כי ביטול האוטונומיה המנהלית לא יאפשר התרחקות של זרם העובדים בחינוך.

את נס ההתנגדות לגישה זו נשאו עתה, במחצית שנות השלושים, מנהיגי 'השומר הצעיר'. בטעוניהם הכליטו הם את הפער ההולך ומחריף בתוך תנועת העבודה. בית-הספר לילדי העובדים, טען יערי, משמש את ההורים הרוצים להציל את נפש ילדיהם; זאת דווקא כאשר לתנועת העבודה יש כוח-שלטון בוועד הלאומי והיא אינה משתמשת בו. האוטונומיה היא ערוכה לשמירת הקיים כתנועה, החסרה אידיאה ברורה בשטח החינוך. 'אנו נתונים עתה במצור. בשעת מצור מחזקים את הקירות ומאמצים את העמדות'.³⁰ בביטול האוטונומיה, טען לצדו יעקב חזן, לא תבטל שום מחיצה ורק יבוטל הדבר הממשי המעט שיש בידי תנועת העבודה. 'איני מאמין באוטונומיות רוחניות',³¹ הוסיף. רוח התקופה נתנה אותותיה; האמונה בכוח ההשפעה על בית-הספר הכללי קטנה, כדברי ברל רפטור: 'בתקופה זו של שנאה לפועל בכל שטחי החיים לא נוכל להבטיח לעצמנו השפעה ממשית על ביה"ס הכללי ורק נותר על מפעלנו אנו'.³²

27 ממנהיגי דוברי הגוש האזרחי והימין. ראה דברי בן-גוריון בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 25 ביולי 1934.

28 שם.

29 ראה סעיף 6 בחוק החינוך הממלכתי.

30 ראה דברי מ' יערי בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 25 ביולי 1934.

31 דברי 'חזן שם.

32 ראה דברי ברל רפטור בישיבת מרכז מפא"י עם הסיעה בוועד הלאומי ובמרכז לחינוך מיום 13 באוגוסט 1934, אמ"פ, 24/34.

מיסדר-בוקר בבית-ספר עממי,
תל-אביב, 1948

אולם דווקא נוכח מציאות זו וההתנגדות בקרב חוגים מן המרכז ימינה לקבל את בית-הספר של זרם העובדים, גברה הנטייה במפא"י להעמיד את הוועד הלאומי במבחן ולהביא לכניסת בית-הספר לילדי העובדים למינהל הכללי. לאחר משא-ומתן מתמשך נחתם, ב-4 ביוני 1935, זכרון-דברים בין הנהלת הוועד הלאומי לבין הוועד הפועל של ההסתדרות בדבר הכללת בתי-הספר של זרם העובדים ברשת המרכזית של מערכת החינוך של כנסת ישראל.³³ בסעיף 3 בהסכם נקבע, כי האוטונומיה החינוכית המובטחת לזרם העובדים לאחר ההעברה, תכלול את הרשות להסכים בבתי-החינוך את המתקם בחיי היישוב ובחיי העבודה, כרוח תפקידיה ותביעותיה של תנועת העבודה הציונית, ולחוג את חגי תנועת העבודה, על תוכנם ותחת דגלי ההסתדרות, תוך שיתוף הילדים בסידור החגיגות וארגונן. הצעת ההסכם עוררה סערת-רוחות ביישוב; זרם העובדים הואשם בחינוך פוליטי, והוחרף הוויכוח בתוך מוסדות תנועת העבודה. חוגים מסוימים איימו לעזוב את הוועד הלאומי, אם יאושר ההסכם;³⁴ ונציגי ההסתדרות נמנעו מלהביאו לאישור כמליאת הוועד הלאומי. כל השאלות הנוגעות להצטרפותו של זרם העובדים לרשת הכללית, הובאו להכרעה למועצת ההסתדרות. לקראת כינוס המועצה הטיח הבטאון 'השומר הצעיר' ביקורת קשה כלפי מפא"י 'האופורטוניסטית' החוששת מתקיפותו של המיעוט האזרחי: 'את חומת ביה"ס העצמי עוזבים בלי דגל, בלי ערבויות, בלי נשק — מפקירים את עצמם בידי האויב בנפש לחינוכנו'.³⁵ ברל כצנלסון קרא להבטיח משמעת-רוב במפלגה, כדי למנוע הצטרפות של אנשי מפא"י לעמדת 'השומר הצעיר'.³⁶

33 מצורף לפרוטוקול ישיבת הוועד הלאומי מיום 3 ביולי 1935, אצ"מ, J/7237.

34 ראה דברי אברהם קצנלסון בישיבת מרכז מפא"י מיום 7 ביולי 1935, אמ"פ 23/35.

35 'במערכה', השומר הצעיר, כ"א באדר תרצ"ו.

36 ראה דברי ברל כצנלסון בישיבת מרכז מפא"י מיום 18 במארס 1936, אמ"פ, 23/36.

עניינה של מועצת ההסתדרות הל"ד אינו כחידוש, אלא בכך שסיימה את הוויכוח הפנימי המתמשך בתנועת העבודה לגבי מקומו של זרם העובדים בחינוך הלאומי. מבחינה היסטורית, דבריו של בן-גוריון בשאלת החינוך היו העיקר כמועצה זו. מכאן ועד הקמת המדינה היו נתונים מעייניו לשאלות אחרות. טענתו המרכזית של בן-גוריון היתה, כי בשאלות חינוך היה על ההסתדרות לנהוג בהתאם לקו הכללי בו נקטה תנועת העבודה בארץ. בעניין המינהל של החינוך 'התעקם' הקו הכללי, ואומץ הקו הנקוט בידי 'פועלי ציון שמאל', הגורס מאבק מעמדי ויצירת כלים של הפועלים ובכוחות הפועלים עצמם. אולם חינוך הילדים, שהתיימר להיות מעמדי, פעל בניגוד ליומרותו. בן-גוריון קבע שלושה קריטריונים לבחינת טיבו של חינוך מעמדי: (א) חינוך ילדי העובדים (ב) חינוך שיש עליו שלטון הפועלים (ג) חינוך המתנהל בכיוון פועלי-סוציאליסטי. מסקנותיו היו חד-משמעיות. זרם העובדים נקט קו אנטי-מעמדי. מתוך 39,000 ילדים בבתי-הספר נמנו רק 6,000 באלה של זרם העובדים; ובתל-אביב מתוך 11,000 ילדים, 600 בלבד למדו בבתי-הספר לילדי העובדים. 'אם בארץ שבה הגיע [הפועל] לכח ארגוני מדיני חשוב, הגיע רק ל-4% בחינוך, הרי זה כשלון ופשיטת רגל. אין זה עומד בהתאמה עם ההישגים שלנו בשטחים אחרים'.³⁷ לתנועת העבודה יש השפעה ביישוב, בציונות ואפילו בעריית תל-אביב, אך לא ניכרת השפעתה בחינוך, ולא ניכר כל תוכן סוציאליסטי ארץ-ישראלי שהתנועה הצליחה להכניס לחינוך. כל זאת בשל הסתגרותה בתחום זה. ואילו בעניין הכיוון הסוציאליסטי, חזר וטען, עומד החינוך המעמדי בהסתדרות מחוץ למעמד ורק מעטים מקבלים אותו. השאלה המרכזית שהעמיד היתה, האם החינוך הלאומי יהיה חינוך מאוחד או לא; כי הרוצה בחינוך מאוחד, רוצה במרות לאומית; ומי שאינו רוצה בו, רוצה באנרכיה. בן-גוריון קבע ברורות, כי הפועלים, כמעמד, שואפים יותר מכל חלקי היישוב האחרים למרות לאומית, ובכלל זה על החינוך. נציגי מעמדות אחרים נלחמים נגד מרות זו, שאליה צריכה תנועת העבודה לשאוף, ואתה להגשים, והיא הערובה לנצחון הציונות. כנגד המבקרים אותו ואת חבריו, המשתמשים במושג ה'כלליות', טען: 'משום שגדלנו והפכנו כמעט לכלל... לכן מובן הדבר שאנו מדברים על הכלל, הכלל מסר לנו את עניינינו'.³⁸ מול כלליותה של תנועת העבודה העמיד בן-גוריון את הציונות הכללית, שהתרוקנה מתוכנה הלאומי והפכה לציונות של אינטרס מעמדי. הוא האשים אותה, כי הסתלקה מאחריות לכל מפעל ציוני שלא היה בו אינטרס עצמי.³⁹ גישה אנטי-לאומית זו התבטאה בארבעה תחומים: עבודה עברית, התיישבות לאומית, עלייה חלוצית וארגון לאומי כללי. זאת לעומת האינטרסים של ציבור הפועלים, העולים בקנה אחד עם האינטרס הלאומי: 'אחדות האומה — אמיתית, הבנויה על שוויון ושותפות אינטרסים — זו היתה שאיפתו הסוציאלית ומגמת מלחמתו ההיסטורית'.⁴⁰

את חשבונו הנוקב ביחס לדרכה של תנועת העבודה בכלל ובחינוך בפרט ערך בן-גוריון עם שותפותיה של מפא"י, מפלגות השמאל. הוא טען, כי אינו מאמין בנצח פטאליסטי, לא בנצחון ממילא ולא בכשלון ממילא. קיימות נסיבות היסטוריות, והשאלה היא כיצד לנהוג באותן נסיבות. לקו של מפא"י, קבע בן-גוריון, הביאו נסיבות אלה נצחון בכל השטחים; כי מפא"י לא פחדה

37 ראה דברי דוד בן-גוריון במועצת ההסתדרות הל"ד מיום 19 במאוס 1936.

38 ד' בן-גוריון, שם.

39 ד' בן-גוריון, 'המשבר בציונות ותנועת הפועלים'; הפועל הצעיר, כה, 34 (י' בתמוז תרצ"ב).

40 שם.

מהכלל, שעה שהשמאל פחד פן הרוב הריאקציוני יחנוק אותו בקונגרס הציוני. 'אנו לא פחדנו, הבינונו מה זה ציונות, מה תוכנה ההיסטורית. ידענו כי אנו מגשימה. אם תצליח — נעלה, והכשלוך היחידי לנו אם הציונות תכשל על ידי כוחות שמחוק'.⁴¹

הזהות שבין שאיפות המעמד למטרות הציונות חייבו גישה בלתי-מתבדלת, כלל-לאומית. דבר זה יש להגשים בדרך בה תנועת העבודה היא המגשימה את הציונות, כשהיא הולכת והופכת להיות הכלל, קרי: העם. תנועה זו משתפת את שאר חלקי העם במעשיה, גם החלקים שאינם סוציאליסטים. גורלו של החינוך אסור שיהיה שונה משאר תחומי החיים. עליו להיות חינוך פועלי, עברי — ארץ-ישראלי, אשר ימצה בתוכנו ובחייו את הציונות. בארץ-ישראל, הכריז בן-גוריון, ניתן לנצח לא בדרך בה ביקש לנהוג 'השומר הצעיר', בדרך של מלחמה מעמדית עקבית שאינה יודעת רחם, אלא בדרך של 'מעמד לעם'.⁴²

בשונה מגישת 'השומר הצעיר', האמין בן-גוריון, כי הפועל יכול להיות נציג האומה, גם ללא מהפכה סוציאליסטית. לגביו היתה השאלה מיותרת; שהרי יש כנסת ישראל, יישוב ואומה יהודית, ותנועת העבודה קשורה בעשייה בכל אלה. מסקנתו היתה:

לנו אין שאיפות מעמדיות. אני שולל מעמדיות. מלחמתנו, כל מהות תנועת הפועלים היא נגד הפליה מתמדת, נגד פריבילגיות מעמדיות, נגד קיום מעמדות. כל מלחמתה של תנועת העבודה היא נגד מעמדות... החינוך שלנו אינו מעמדי, אנו רוצים לחנך, ולא רק את ילדינו, כי אם כל ילד בישראל, וכאדם, לעבודה.⁴³

הוא האמין, כי אם ייאמר ליהודים שיש בית-ספר המחנך לרעיון האמיתי של אחדות האומה, לשוויון, לעבודה ולביטול המעמדות — יימצאו הורים שאינם מרכסיסטים ואף לא סוציאליסטים, שיבינו זאת. אם אינם שונאים מושבעים, הם יתמכו בדרך החינוך של תנועת העבודה. גישה זו דרשה אסטרטגיה התואמת את הנסיבות ההיסטוריות. זו לא יכולה להתבסס על ז'רגון מפלגתי ומילוליות, שהיו שגורים לדבריו בפי 'השומר הצעיר', וגרמו לכידוד עצמי. האסטרטגיה שהציע בן-גוריון, היתה הקמת רשת-חינוך לאומית, ושלטון הכללי יבטיח את השפעת תנועת העבודה על הילדים. הוא חזר להצעתו, להבחין בין התחום האחיד בחינוך ובין החלק האוטונומי. אחיד פירושו מינימום לאומי בהיגיינה, בלימודים ובשפה; מעבר לכך יהיה שלטון הורים על חינוך ילדיהם. אוטונומיה זו של ההורים תבטיח, כי החינוך הציוני, על-פי תפיסתה של תנועת העבודה, יהיה חלקן של הרוב, בניגוד למצב הקיים. חינוך כרוח ההורים זו האוטונומיה שתבטיח את הגשמת התהליך של 'מעמד לעם'.⁴⁴ בסוף שנת 1938 סוכם על העברת רשת החינוך העממי של ילדי העובדים למינהל הכללי. השלב הבא התחיל כשנתיים לאחר כינונה של המדינה. בן-גוריון הביא אז להגשמת התהליך של 'מעמד לעם' בחינוך, באמצעים חקיקתיים וממלכתיים.

ממלכתיות וחינוך

מבוא

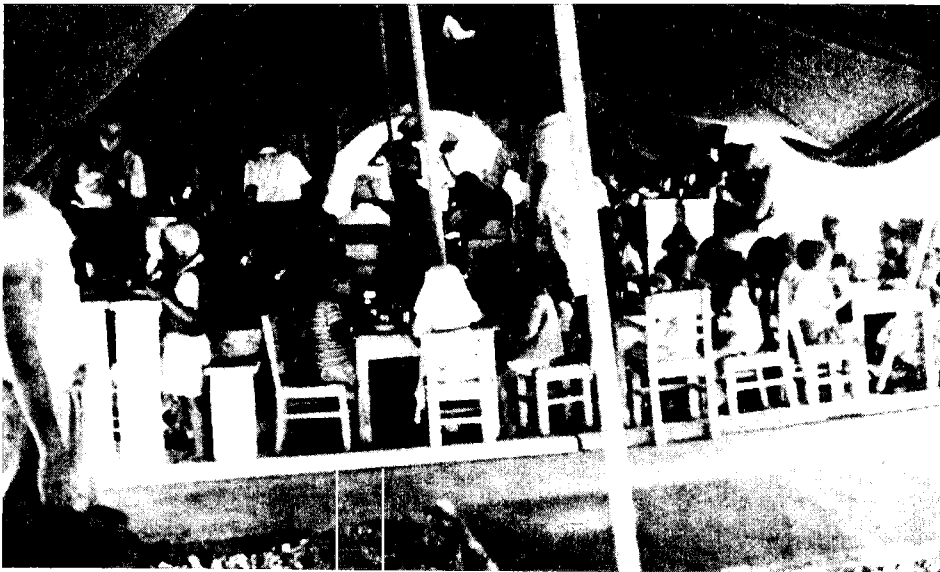
בשנת 1936, בעיצומו של הוויכוח אודות ההסכם שבין הנהלת הוועד הלאומי לוועד הפועל של ההסתדרות בעניין האוטונומיה החינוכית של זרם העובדים, לאחר שיוותר על עצמאותו המינהלית, פירסם ד"ר גליקסון סידרת מאמרים אודות החינוך בארץ-ישראל,⁴⁵ ובהם תקף את גישתו המתברלת של חינוך ילדי העובדים, שהפך לחינוך פוליטי לכל דבר. הוא העלה רעיון, לפיו יקום בית-ספר עברי אחיד, שימזג בתוכו את המאפיינים של שלושת הזרמים הקיימים: קשר ליצירה הרוחנית של האומה, קשר ליצירות האנושיות הגדולות וחינוך לאומי במולדת המבוסס על חינוך לעבודה; חינוך של הכשרת הלבבות והידיים כאחד. את תפקיד האינטגרציה הזאת הטיל על בית-הספר הכללי, שאינו דוגל באידיאולוגיה מפורשת, אך עליו לנסח אידיאה מרכזית סינתטית, המקיימת את התכנים החיוביים מימין ומשמאל, ומוסיפה עליהם תכנים לאומיים-אנושיים משלה. הוא האמין, כי 'הכרת הצורך להמריץ ולחזק את יסוד האינטגרציה בציונות עתידה לכבוש את הלבבות. הסימנים לדמדומי הכרה זו הולכים ומתרכבים מיום ליום. אם כי ודאי יעבור עוד זמן רב מדמדומים ראשונים אלה עד שתזרח השמש במלואה'.⁴⁶ הדבר התרחש בשנת 1953, שעה שהכנסת חוקקה את חוק החינוך הממלכתי. מטרותיו של חינוך זה המנוסחות בחוק, מבטאות אותה סינתזה בין המאפיינים של הזרמים בחינוך. 'לזריחה' זו הביא, יותר מכל אישיות פוליטית בארץ, דוד בן-גוריון. מעורבותו בענייני החינוך, בעיקר בשנים 1951-1954, הפכה אקטיבית, כראותו בחינוך הממלכתי אחת המהפכות שהביאה עמה עצמאות ישראל. הוא סבר, ששאלת החינוך היא בראש וראשונה עניין לדיון פנימי בתנועה ולשכנוע של החברים; אולם הוא הופיע גם בפני פורומים שונים, ובהם מורים וסטודנטים, וכן עסק בכירור הנושא עם השותף המרכזי לקואליציה הממשלתית — המפלגות הדתיות.⁴⁷

פעולתו הנמרצת של בן-גוריון לכינון החינוך הממלכתי וביטול הזרמים זכתה לסיועם של גורמים ותהליכים, שהחשוב בהם הוא השינוי הדמוגרפי שחל בחברה הישראלית. שני ביטויים היו לשינוי זה: האחד במערכת החינוך, והשני במישור הפוליטי. מספרם של הילדים בבתי-הספר הוכפל בשנים 1949-1951. השוני והפער במוצאם התרבותי וכדפוסי חייהם שיקף בבית-הספר את התמונה של החברה החדשה בישראל. תלמידים רבים הגיעו לארץ מקהילות, בהן מספר שנות הלימוד היה קטן מן המקובל בארץ; רבים למדו בבתי-ספר, בהם נלמדו רק מקצועות היהדות; ורבים למדו בבתי-ספר נפרדים, לבנות ולבנים. הבדלים אלו לא רק ששיקפו פער תרבותי וחברתי שהיה קיים בחברה הבוגרת, הם אף תרמו ליצירתו. המציאות החדשה הביאה חוסר משווע במורים ראויים ומוסמכים. מספר המורים הנדרש בראשית שנות החמישים היה כפול מן ההיצע הקיים. מורים בלתי-מוסמכים רבים הוכנסו למערכת, ורובם נשלח להורות את הילדים שחיו במעברות

45 לעיל, הערה 26.

46 שם, 29 במארס 1936.

47 מחקר זה אינו עוסק במשא-ומתן עם המפלגות הדתיות בעניין החינוך הממלכתי. ראו לציין, כי בן-גוריון התנגד כל העת ליצירת מסגרת עצמאית-ממלכתית לחינוך הדתי; אולם התוצאות מעידות, כי נאלץ להשלים עם הקמתה של מסגרת כזו.

חדר-האוכל בבית-
הספר של המושב
תרום, מיסודם של עולי
תימן, בפרוזדור
ירושלים, 1950

וביישובי-עולים חדשים; התנאים הכלכליים והחברתיים שם היו קשים מנשוא והיוו גורם מעכב נוסף בהשגיהם הלימודיים. גם כשהוקם משרד החינוך הממשלתי, המשיכו להתקיים הזרמים בחינוך. חוק לימוד חובה משנת 1949 קבע, כי זכותם של ההורים לבחור את הזרם בו ילמד ילדם.⁴⁸ המאבק המפלגתי על החלטת ההורים היה חריף וכוחני, ואוכלוסיית ההורים היתה רחוקה מאוד בתודעתה מן המפה הפוליטית והאידיאולוגית ששררה בארץ. הדבר הביא למשבר פוליטי, להתפטרות הממשלה ולפיזור הכנסת הראשונה. מצב זה סייע לבן-גוריון והקטיף את כוח ההתנגדות במפלגתו לביטול הזרמים וכינון החינוך הממלכתי. היו אלה 'הנסיבות ההיסטוריות' נוסח בן-גוריון, שהביאוהו לידי הכרה והכרעה, כי הגיעה השעה להפיכת חינוך המעמד לחינוך העם. בעקבות רבה שב והעלה את טיעוניו, תוך שהוא מוסיף להם סיבות הנובעות מהקמתה של הממלכתיות היהודית. עקביות זו בדעותיו, טיעוניו ומושגיו, לא רק שמיחדת את בן-גוריון בין עמיתיו להנהגה, אלא שיש בה ובמציאות החדשה כדי להבהיר מדוע עתה פעל בהחלטיות ובהתלהבות למימוש הרעיון, עד להגשמתו. היה זה סדר עדיפויות הנובע מן הנסיבות ההיסטוריות. הקמת המדינה העמידה — לצד העלייה, ההתיישבות והבטחון — את החינוך, כאחד מיסודותיה של הממלכתיות המתהווה. במרכז דבריו העמיד בן-גוריון את בירור מהותו של החינוך הממלכתי, את הבנת הפראדוקס שבקיום זרם העובדים במציאות הממלכתית, ואת הנסיון לשכנע את חבריו כי החינוך הממלכתי הוא האמצעי למימוש הרעיון של 'מעמד לעם'.

חינוך ממלכתי ומשמעותו

דיון מפלגתי ראשון על דרכו של החינוך במדינה שתוקם נערך בראשית שנת 1948, בוועדה שמונתה לצורך זה על-ידי מפא"י. הלך הרוח בדיוניה בשאלת קיומם של הזרמים לא היה פסקני. המתדיינים — אנשי ציבור וחינוך — צידדו בצנטרליזם בחינוך, שיסודו בהפיכת המורים לעובדי-מדינה, המקבלים את משכורתם מהרשויות המקומיות. כאשר למעמד הזרמים, היו שצידדו במיזוג הזרם הכללי עם זרם העובדים, כדרך להגברת השפעתו של האחרון בעיקר על חינוך ילדי העובדים

ביקור בן-גוריון במעברה

הלומדים בבית-הספר הכללי.⁴⁹ מולם התייצבה קבוצה, בראשות ישראל גורי (גורפינקל), שתבעה לא לדון בשינוי מעמד הזרמים. גישתם זו אמנם התקבלה.⁵⁰ אולם סיכום זה לא סיים את הדיון, אלא רק פתח אותו. מאבק הזרמים על נפשות ההורים וילדיהם תבע את הבאת הדברים לכירורג שיטתי וממזה במסודות מפא"י. בדיון שקיים מרכז מפא"י בראשית שנת 1951, הוקראה בפני המשתתפים איגרתו של בן-גוריון, ששהה בחופשה בטבריה. הוא קבע, כי מישטר הזרמים נבע מהעדר רשות ממלכתית של העם. מישטר הזרמים, שמלכתחילה נתכוון לחלוקת ההשפעה בחינוך לשלוש מפלגות, נידון להתפוררות ולהתפצלות כלי סוף. בדרך זו יהפוך החינוך הישראלי פלסתר דווקא בעידן של קיבוץ גלויות, עד כדי כך ש'מישטר הזרמים נהפך לגורם מסכסך ומפריד המעמיד בסכנה שלמות המדינה'.⁵¹ עוד קודם-לכן תיאר בן-גוריון ביומנו את המצב שנוצר במעברות בשל הרישום לזרמים: 'אין די כוחות לחינוך. לא פותחים בתי-ספר, המשקים השכנים [הקיבוצים] לא עוזרים, אין תקציב למעברות. דבר הזרמים מכניס דמורליזציה עצומה — מאימים, משחדים, מזיפים חתימות בהרשמה'.⁵² בן-גוריון הבחין בין חופש ההגדרה העצמית לבין שלטון המפלגות בחינוך. גם חופש ההגדרה העצמית של ההורים אינו עקרון אבסולוטי, משום שהדור הצעיר הוא קודם כל של

49 ראה דברי יצחק לופבן, אליהו ולו ואחרים בישיבת הוועדה לבעיות החינוך במדינה שנערכה ב-19 בינואר 1948, אמ"פ, 7/1/48.

50 שם, סיכומים.

51 איגרת למרכז מיום 10 במארס 1951, אמ"פ, 23/51.

52 יומן דוד בן-גוריון, 29 בדצמבר 1950, מדב"ג. ביומנו האשים את מפלגת 'המזרחי', על כי חבריה אינם מבינים שאין כאן משבר החינוך, אלא משבר הממלכתיות בישראל בשל הפיצול המפלגתי המפורז, ליכוי הסכסוכים התרבותיים, המעמדיים והפוליטיים, וחוסר-הבנה ממלכתית בעיתונות, ואצל מנהיגי המפלגות, על רקע הקשיים שבקיבוץ גלויות. שם, 12 בפברואר 1951.

העם, והעם קובע יסודות לחינוכו. רק אחר-כך יש זכות להורים, ולהם בלבד, להוסיף נופך משלהם, כתנאי שאין הוא פוגע בעקרונות הממלכתיים. זו הסיבה שבן-גוריון העדיף בית-ספר ממלכתי על-פני בית-ספר אחיד. חינוך ממלכתי אסור שיהיה טוטליטרי. מדינה חופשית ודמוקרטית, טען, אינה מתעלמת ממגמות שונות, פדגוגיות או רוחניות; אולם היא מקיימת אחריות עליונה וסוגרת הדרך למפלגות לפורר החינוך ולהעמיד אותו על בסיס מפלגתי.⁵³ החינוך הממלכתי יקבע יסודות כלליים, חינוכיים ומנהליים, שהם חובה על כל בית-ספר. רשות ממלכתית תקבע את הכישורים הדרושים למורים, תמנה אותם, תגדיר את תכנית הלימודים המחייבת כל בית-ספר, ותפקח על הביצוע. היה זה בן-גוריון שניסח שורת יסודות, עליהם יושתת החינוך הממלכתי, ואשר הובאו לדיון ולאישור מפלגתו: א) ביטול שלטון המפלגות בחינוך בישראל וחיסול מישטר הזרמים. ב) מרות המדינה על כל בתי-הספר. ג) הסמכת מורים ומינויים אך ורק על-ידי משרד החינוך. ד) בכל בתי-הספר ייקבע על-ידי המדינה מינימום חובה, שיכלול עברית, תנ"ך וספרות ישראל, אימון גופני, מדעים (כולל היסטוריה וגיאוגרפיה), חינוך חלוצי לעבודה, לאהבת המולדת, לערכי היהדות, נאמנות למדינה (תוך שינויים מתאימים בבתי-הספר לערבים). ה) למורים ולהורים ינתן חופש להוסיף על תכנית החובה הממשלתית, מבלי לפגוע ביסודות הכללים. ו) להורים דתיים יובטח טיפוס דתי של בית-ספר, הכולל את לימודי החובה המינימליים, בתוספת לימודים ונוהג המשווים לבית-הספר אופי דתי.⁵⁴ בסעיף אחרון זה, כמו גם בדיוניו עם השרים הדתיים, סירב בן-גוריון לאפשרות של מסגרת נפרדת, המאגדת את כל בתי-הספר הדתיים; אולם הגמיש את עמדתו נוכח עמדתם הנחרצת, ככל שקרב מועד חקיקת החוק. כך, שנתיים וחצי לפני חקיקת החוק ניסח בן-גוריון את עיקריו. אולם הוא לא הסתפק בכך, ואחר-כך יתייחס אף לתכניו של החינוך הממלכתי ומטרותיו. גישתו נבעה מן התפיסה, כי את המדינה המתהווה, שבאורח פורמלי נוסדה באיר תש"ח, יש לשוב ולייסד מדי יום; והרפורמה בחינוך היתה בבחינת יסוד מחדש של מדינת ישראל.⁵⁵ לקראת מועד קבלתן של ההחלטות הסופיות בעניין החוק, נדרש בן-גוריון לפולמוס עם נוטרי החומות של זרם העובדים מבית וכמפלגות השמאל. לעת הזאת, עסק גם במטרותיו של החינוך הממלכתי, מטרות שיש להנחילן לכלל ילדי ישראל. הערך הראשון שמנה, הינו העבודה, בה ראה את מקורה של תנועת העבודה, את השורש של הציונות ושל הסוציאליזם: 'אין עם חופשי שאינו חי עם עבודתו, וכוודאי שאין סוציאליזם ללא עובדים'.⁵⁶ את הנצחון הגדול של תנועתו ראה בן-גוריון בהפיכת הערך ה'ארכי-מעמדי' לערך לאומי, לערך המרכזי של התנועה הציונית, שבו עסקו שתי הקרנות הציוניות, הקרן הקיימת וקרן היסוד. עבודה חקלאית, או מלאכת-ידיים אחרת, תהיה חובה בכל בית-ספר; 'כי מדינה זו מבלי אשר אזרחיה יעבדו, יתפרנסו מפרי עבודתם, לא תתקיים'. ערך שני הוא 'קשרי מולדת ועם'. בן-גוריון חשש שבעצם השיבה למולדת טמונה סכנת הניתוק מהעבר ומהמסורת היהודית. הוא זיהה את גילויי הנתק הזה בכנעניות וכניהיליזם שהתגלו בנוער. איקלומם של תלמידי בתי-הספר ב'אוויר הארץ הזאת' יסודו בהכרה, כי ההיסטוריה היהודית אינה מתחילה עם יסוד המדינה. בקשר החיוני לארץ ולעם התכוון בן-גוריון לתכנים מוסריים ואנושיים, יהודיים

53 לעיל, הערה 51.

54 שם.

55 ראה דבריו במועצת המ"ד של מפא"י שנערכה ב-13 במארס 1953, אמ"פ 22/44, חטיבה 2.

56 שם.

כיתת בית-ספר בכפר
הנגיד, יישוב עולים
חדשים, 1949

ואוניברסליים. הוא קרא לגאול את התנ"ך מגלותו, להחזירו למולדת ולהשריש בו את הדור הצעיר. הוא הטיפ ליצור קשר ממשי בין הילד לארצו על-ידי הכרת נוף הארץ, את יכולתה הגנוזה וצריך שהמורים יכירו את זאת ולא ישבו כל ימיהם רק בתל-אביב, או בחדרה או בירושלים.⁵⁷ הערך השלישי הוא החינוך לגבורה:

יותר מאשר קודם נחוץ לנו הרוח, כי הרוח הוא העיקר, אבל רוח המלווה בחיל וכוח... כך כל בית ספר, החל מהגן צריך להיות בית-ספר לגבורה... אנו צריכים לנטוע את הגבורה הזאת בילדים שלנו ולהביא להם את דבר הגבורה היהודית בכל הדורות, ביחוד בדורות שהיתה גבורה אקטיבית ולא רק פסיבית.⁵⁸

ולבסוף, ערך החלוציות. יש לחנך את הדור הצעיר למעשה החלוצי שלו הוא נתבע; אחרת, יהיה בכך משום התכחשות לקיום המדינה ולתקוותה של הציונות, ולא רק לערכים המעמדיים. כמו ערך העבודה, גם ערך החלוציות הוקנה למדינה כולה ולחינוך הממלכתי על-ידי תנועת העבודה. עקבי בגישתו, שלל בן-גוריון את הגירסה כי בכוחו של בית-הספר היסודי ליצור חברה מעמדית או אל-מעמדית. הלוואי, טען הוא במאמר שפורסם חודשיים לאחר-מכן, שייתן מה שעליו לתת: להקנות לכל ילדי העם את ערכי היסוד הדרושים להם. את המהפכה הסוציאליסטית יעשו המבוגרים.⁵⁹ קיימת דמות של אומה אותה מבקשים לעצב, ואחד הכלים לכך הוא בית-הספר היסודי, שיושתת על תרבות ישראל, אושיות המדע, עבודה חקלאית (או מלאכה), אהבת המולדת, הכשרה חלוצית, אחווה יהודית ואנושית.⁶⁰ ליסודות שנמנו לעיל, נוספו עתה הישגי המדע ואחוה יהודית ואנושית. בכך הושלמה הסינתזה בין המאפיינים של שלושת הזרמים, גם אם בן-גוריון וחבריו גרסו כי יסודות

57 ש.ם.

58 ש.ם.

59 ד' בן-גוריון, 'ביה"ס הממלכתי, מנוף לליכוד העם ולבנין הארץ', דפים להסברה, 14: הדיון על החינוך הממלכתי, מאי 1953.

60 ש.ם.

אלה הם תמצית מורשתה של תנועת העבודה, שיש להנחילה לכלל ילדי ישראל. בן-גוריון הבהיר, כי המדינה אינה מסתפקת בקביעת הידיעות וההשכלה שיש להקנות כבית-הספר, אלא קובעת את 'מחוז חפצנו' ומטילה על בית-הספר היסודי לקרב את הדור הצעיר אל יעד זה, שהוא מישטר שאין בו ניצול, אפליה, קיפוח, שעבוד ושלטון איש באחיו: 'משאת נפשנו, היא חכרה המושתתת על חירות ושוויון, ללא תחרות, וניצול, אלא — אהבת הבריות ועזרה הדדית הן הדבר הפנימי'.⁶¹ בדבריו בפני ציבור המורים כשנה לאחר שנחקק החוק, חזר בן-גוריון על תכניו של החוק לפי תפיסתו, תוך שהוא מבהיר דברים הנוגעים לתנאים החדשים שבמדינה הצעירה. הוא קבע באורח חד-משמעי, כי מדינת ישראל לא תתקיים בלי העם היהודי, וזה לא יתקיים ללא המדינה. בשל כך היסוד לחינוך, לשותפות גורל זו, הוא הנאמנות למדינה ולעם ישראל.⁶² בערך העבודה ובהגשמה החלוצית גלום ייחודה של מדינת היהודים. בשני יסודות אלה מצויה הזיקה ההדדית של שני היעודים המרכזיים של המדינה: קיבוץ גלויות ומדינה למופת.⁶³ צורך מיוחד ראה להגדיר בפני המורים את מהותה של החלוציות:

זוהי הכרה בשליחות היסטורית והתיצבות ללא תנאי וללא רתיעה מכל קושי וסכנה — לרשות השליחות הזאת. חלוציות — זהו הכשרון המוסרי וההכרח הנפשי לחיות יום יום לפי צו המצפון ולפי תביעת היעוד. חלוציות — זוהי תביעת האדם מעצמו, זוהי הגשמה אישית של יעודים וערכים שאדם מאמין בהם. חלוציות — זהו הכשרון למעשה בראשית.⁶⁴

בן-גוריון הביע את חששו האם יוכלו הם, המורים, לשאת כיעוד החלוצי המוטל עליהם. הוא לא חקר אם יש למורים השכלה וידע, אלא אם יש להם את הסגולות והתכונות הדרושות להענקת אותה חינוך, שדורש חוק החינוך הממלכתי; האם ניחנו ברצון וביכולת, בסגולות אינטלקטואליות ומוסריות, בכושר נפשי, בנאמנות ובשקידה. הוא קרא למורים לעסוק קודם כל בחיזוק עצמם, וזאת על-ידי מגע ישיר, בלתי-אמצעי, חי ונאמן עם המציאות המגלמת את המשימות אותן מנה.⁶⁵

הפולמוס על החינוך הממלכתי — לקראת הכרעה

אבל בענין חינוך אין עושים מקח וממכר קואליציוני, כי זה אחד מהיסודות החשובים שלנו בהווה ובעתיד. אין זה גם ויכוח בין חברינו במפלגה וחברינו בממשלה, אלא ויכוח בין חברים, ושום דבר אינו קבוע, אינו קפוא ואינו כפוי והתנועה חפשית להחליט מה שבלבה.⁶⁶

חרף השינוי בהלכי הרוח בתוך מפלגתו, שהושפע מן התנאים החדשים עם הקמת המדינה והשינוי הדמוגרפי בחברה הישראלית, היה על בן-גוריון לשוב ולהתפלמס עם עמיתו ויריבו למפלגה

61 ד' בן-גוריון, 'מגמות בחינוך הממלכתי' (הרצאה בכינוס הפרדגוגי הארצי הי"ט של הסתדרות המורים שנערך ב-17 באוקטובר 1954), החינוך; כו (תשט"ו), עמ' 3-8.

62 ש.ס.

63 ש.ס.

64 ש.ס.

65 ש.ס.

66 דברי בן-גוריון בישיבת מרכז מפא"י שנערכה ב-17 במאי 1953.

ולהנהגתה על-מנת להביא את עניין החינוך הממלכתי להכרעה ולחקיקה, תוך שהוא חוזר על טיעונו משכבר הימים ומתאימם לתנאים החדשים. כזכור, דנה ועדה מטעם מפא"י בעתיד החינוך חודשים אחדים לפני הקמת המדינה, ועמדתה היתה כי יש מבנה הטבוע כבר בדמנו, שאם נרצה לשנות אותו הרי נצטרך לקיים ויכוח גדול במפלגה ובהסתדרות. המפלגה בודקת עתה את הבעיות הכרוכות בהקמת המדינה ואין שום ועדה מפלגתית יכולה להציע בענין זה הצעות אחרות מהעמדה הכללית של המפלגה עד היום.⁶⁷ אולם דוד בן-גוריון, שטען עתה כי כבר שלושים שנה קודם-לכן חשב שמישטר הזרמים בחינוך הוא שורש פורה ראש ולענה, הביע את תמיהתו על שהמפלגה הגדולה ביותר לא בחנה שאלה זאת לאור המציאות החדשה, שפירושה מדינה וקיבוץ גליות.⁶⁸ ואמנם בראשית 1951 דן מרכז מפא"י בשאלת 'חינוך ממלכתי אחיד'.⁶⁹ שתי עמדות מנוגדות הוצגו בו, זו של בן-גוריון וזו של ישראל גורי. כאמור, מנה בן-גוריון באיגרתו למרכז מספר עקרונות ויסודות של החינוך הממלכתי; בעוד שחבריו התרכזו רובם בשאלה, כיצד להבטיח את השפעת התנועה על החינוך או את החזקתה בעמדותיה במסגרתו. בהציגו את עיקרי החינוך הממלכתי הבהיר בן-גוריון באורח פסקני, כי הוא מתנגד לחינוך אחיד משום הסכנה שבטוטליטריות שבו. בכך ובהצעה כי להורים תהיה השפעה על החינוך, קנה בן-גוריון את אלה המהססים אם לשמר את הזרמים או להצטרף לתומכים בחינוך הממלכתי. דוברם של המתנגדים, ישראל גורי, גרס כי בית-הספר צריך שיהיה בלתי-ניטראלי, משום שחינוך ניטראלי אינו ממלא את יעודו ואינו ראוי לשמו, ברמזו לאופי הניטראלי של בית-הספר הממלכתי האחד. הוא שלל את הטענה, ששיטת הזרמים מהווה סכנה לאחדות האומה. הבעיה האמיתית המאיימת בפילוג האומה היא, לדעתו, החלוקה לרמות-חיים שונות, בין ותיקים לעולים חדשים. גם עתה, כמו ב-1948, קבע גורי כי טרם הגיעה השעה לטפל בנושא החינוך ברשות המחוקקת; ואם השינוי בכל זאת יזכה לרוב בקרב המפלגות, יש להתנותו בכך שבית-הספר האחד שיקום לא יהיה שונה בתוכנו וברוחו מבית-הספר הנמנים עם זרם העובדים בחינוך.⁷⁰ היו דוברים שהחזיקו בעמדתו של גורי, אך הלך וגבר קולם של הקוראים לבדיקה מחודשת של המיכנה הקיים והתאמתו לצורכי המדינה והלכי הרוח במפלגה. בין אלו ראויים לציון זלמן שזר ומשה שרת. שזר שלל את המונח 'בית-ספר אחיד'. אמנם מצב לא טוב הוא, לדעתו, שכל אב יוכל לבחור לו לאיזה טיפוס יהודי הוא רוצה לחנך את בנו; אך... הוא יותר טוב מאשר חוסר סבלנות [סובלנות], דיכוי ואי-יכולת לתת לכולנו לפעול בתוך חיי תרבותנו כאשר ניתן לנו וכאשר רצוי לנו.⁷¹ ברור היה, כי חינוך אחיד לא ייתכן, כל עוד עומדות המפלגות הדתיות על מגמה נפרדת ועצמאית. שזר הציע לשמור על ארבעת הטיפוסים של בתי-הספר שנוצרו בארץ, וכי הממשלה תשגיח ותפקח עליהם ותהיה הבעלים שלהם.⁷² דוד רמז, מי שבמשך שנים צידד והגן על עצמאותו, גם המנהלית, של זרם העובדים מול בן-גוריון, טען כי השתנו התנאים ובאה מהפכת הגאולה: 'היש טעם להמשיך בהתנגדות זו בתוך המדינה? אגיד בכל הצניעות ובכל דרך הארץ בפני

67 ראה דברי יעקב הלפרין בישיבת הוועדה לבעיות החינוך במדינה שהתכנסה ב-2 בפברואר 1948. אוסף גורביץ, הארכיון לחינוך יהודי, אוניברסיטת תל-אביב, 5.23/2338.

68 ראה: ד' בן-גוריון, חזון ודרך, ג, תל-אביב תשי"א, עמ' 66-67.

69 לעיל, הערה 51.

70 י גורי, ישיבת מרכז מפא"י, 11 במרץ 1951, אמ"פ 23/51.

71 שזר, שם.

72 על כך הגיב פנחס לבון בקריאת-ביניים: 'זאת בדיוק הצעת בן-גוריון'. בארבעת הזרמים התכוון שזר גם לזרם של 'אגודת ישראל', שאושר בחוק לימוד חובה כזרם, בשנת 1949, בעת ששזר היה שר החינוך והתרבות.

אלה שהשקיעו כוחות רוחניים, רעיוניים ונפשיים בענין זה – גם אני הגעתי למסקנה כי אין להמשיך בהתגדרות זו, והיא עשויה לשבש את דרכנו במדינה, ולא לעזור לנו.⁷³ אף הוא הציע להפריד את החינוך מהמפלגות, להבטיח תכנית-חובה מטעם המדינה ותוספות לפי צביון המקום. הוא ביטא אמונה בכוחה של תנועת העבודה להשפיע על החינוך מפני שנשמת הילד פתוחה לקלוט כל דבר-אמת, בגלל היות אנשי התנועה בוני הארץ בפועל ובכוח, ומשום שהמורים, רובם ככולם, הם חטיבה צמודה לחזון התנועה ולהסתדרות.⁷⁴ משה שרת הסתמך בדבריו על דעת הציבור, שאינה נוחה מהמצב הקיים. לא ייתכן, טען, כי בשעה של תמורות מהפכניות תקפא מערכת החינוך על שמריה. הוא רמז לכך, שקיומו של זרם העובדים כמסגרת, מחפה על קרע עמוק לגבי מושגי-יסוד בחינוך: מהי ציונות, מהי חברה דמוקרטית ומה פירוש נאמנות למדינת ישראל. הוא התכוון לצורך בבדיקה ובהתאמה של המושגים בהם השתמש זרם העובדים, למציאות החדשה.⁷⁵ בעקבות דברים אלה החליט מרכז מפא"י להקים ועדה שתביא הצעותיה בשאלות החינוך למועצת המפלגה, וזו תכריע בעניין.

אי-הבהירות בשאלת החינוך הממלכתי התבטא בדיוניה של הוועדה לחינוך ולתרבות של מפא"י. היטיב לבטא זאת יעקב ניב (הלפריץ), מראשי זרם העובדים, שתבע הכרעה מן המפלגה:

אני כשלעצמי בעד זרמים, אולם אני מחכה להוראה מהמפלגה שתגיד לי להמשיך או לחדול. אולם היא אינה אומרת לי כן. אני תובע שיבצעו את החלטת ועידת המפלגה לקרוא למועצה שתכריע בעניני החינוך. בן-גוריון טוען חינוך אחיד (ממלכתי) ואני מסכים אתו, אולם יש פירושים שונים למושג 'אחיד' ונשאלת השאלה איזה מהם הוא הנכון והרצוי.⁷⁶

התביעה לקבלת הכרעה כמועצת מפא"י נשמעה בשעה שהוקמה ועדה ממשלתית לעיבוד החוק לחינוך הממלכתי, והיה צורך בגיבוש עמדה של המפלגה.⁷⁷ מצע מפא"י לכנסת השנייה וקווי היסוד של הממשלה, שאושרו בכנסת, דיברו על חינוך ממלכתי, ולא אחיד, תוך שמירת זכותם של ההורים לגיוון החינוך של ילדיהם.⁷⁸ ברור היה, כי חוק חינוך ממלכתי לא יכיר בזיקה של הזרם או הגיוון למפלגות פוליטיות; אך השאלה, כיצד ישפיעו ההורים על החינוך, נשארה בלתי-ברורה.⁷⁹ לקראת כינוסה של מועצת מפא"י הוברר, כי יש הגורסים שאין צורך כלל בגיוון החינוך, כיוון שהשאיפה היא להפוך את ערכיה של תנועת העבודה לעיקר תכנית הלימודים;⁸⁰ ויש מי שרוצים להכריז על זרם העובדים כעל גוון מוכר;⁸¹ והיה מי שטרח להבהיר, כי כוונת הגיוון היא פדגוגית ולא חברתית.⁸²

73 ד' רמז, שם.

74 שם.

75 מ' שרת, שם.

76 ראה דבריו של יעקב ניב בישיבת הוועדה לחינוך ולתרבות של הכנסת מיום 28 במאי 1952.

77 בראש הוועדה עמד שר החינוך והתרבות. מספר חבריה היה 18, מתוכם 8 אנשי מפא"י.

78 ראה מצע הבחירות של מפלגת פועלי ארץ ישראל לכנסת השניה של מדינת ישראל, פרק י"ט, עמ' 12.

79 הציונים הכלליים פירשו את זכות הגיוון כהיצע של המדינה, וההורים בוחרים מתוך היצע זה. אנשי מפא"י תבעו, כי זכות הגיוון תהיה בידי ההורים, והמדובר בגיוון פדגוגי וחברתי. ראה דברי יעקב שריד, שם.

80 ראה דברי פנחס לבון בישיבת מזכירות מפא"י מיום 20 בינואר 1955, אמ"פ, 24/53.

81 ראה דברי י' שריד, שם.

82 ראה דברי בן-ציון דינור, שם.

פעמיים שב והופיע בן-גוריון בישיבות המועצה ומרכז מפלגתו כדי לערוך חשבון-נפש היסטורי וכדי להביא להכרעה סופית לביטול הזרמים וכינון החינוך הממלכתי. הוא עצמו ראה בדבריו חזרה על דברים שטען בעבר אלא שחשיבותם חייבה אותו לכך. בהרצאה מנומקת חזר בן-גוריון על גישתו הבסיסית, לפיה כל המפעל של תנועת העבודה בארץ הוא תוצאה של שותפות, לא מקרית ולא חולפת, אלא היסטורית, גזורה ומחויבת, בין הפועל היהודי ובין העם; 'והיא איננה תלויה בשום קונוונקטורה זמנית, אלא מצווה עלינו בתוקף שליחותנו ההיסטורית, כפועלים, כיהודים, כפועלים יהודים'.⁸³ התנועה הסוציאליסטית בארץ אינה מיזוג של שתי תנועות, של ציונות ושל סוציאליזם; זו תנועה אחת, השקפת-עולם ומפעל-חיים, שהם חטיבה אחת ללא הפרד. אלה שני דברים, הסביר בן-גוריון, שהם רק שני שמות לדבר אחד שחי במחשבתנו, במאווינו ובפעולתנו. תוכנה של התנועה הזאת הוא לרכז את העם במולדתו כעם חופשי ולהפוך אותו לעם עובד, בן-חורין ושווה זכויות במשפחת העמים העובדים החופשיים בעולם.

כשם שמפעל ההתיישבות היה פרי השותפות ההיסטורית בין הפועל, כחלוץ האומה, ובין העם כולו, ויש לזקוף הישג זה לכל עם ישראל — כך גם עתה מפעל קיבוץ הגלויות וקליטתן לא ייעשה בלי השותפות הזו. תורת השמאל נקבעה על יסוד הניגוד שבין הבורגנות לפרולטריון, כשדרכם של רוב הפועלים בארץ נבעה מתוך הצרכים, מתוך האמונה בכוח תנועת הפועלים, מתוך ראיית מצבו של העם היהודי והמפעל האוטופיסטי שביקשו להקים בארץ-ישראל. ברור היה, כי הדבר דורש את שותפות העם, ואין כאן סתירה לשליחות ההיסטורית של תנועת הפועלים. הצורך בשותפות במדינה גדול פי כמה, והוא מוצא את ביטויו בקיומה של הקואליציה; 'אך ברורים יהיו הכבלים האלה שקשרו אותנו ללא הפרד עם מפעל הגאולה, עם המדינה'.⁸⁴ עמדה זו נכונה היתה גם לגבי החינוך והשינוי שעמד להיערך בו, 'כיסוד מחדש של מדינת ישראל'.⁸⁵ את דבריו במועצת מפא"י סיים באומרו: 'אנו נלך לקראת בית ספר ממלכתי הבנוי על ערכים אלה: עבודה, אהבת עם ומולדת, גבורה וחלוציות — נלך בלב שלם, מתוך אמונה במדינה, מתוך אמונה בשליחות תנועתנו, שהיא לא רק שליחת מעמד, אלא שליחת העם כולו'.⁸⁶

לעניין דרכה של תנועת העבודה, בשונה מדרכו של השמאל, הקדיש בן-גוריון תשומת-לב רבה. את תנועתו תיאר כבעלת תחושות עמוקות מאין כמוהן, ואת דרכה ייחד בנאמנות ללא גבול למטרה ההיסטורית שהציגה לעצמה, כתנאים הקשים ביותר. הדרך לא היתה ברורה, אבל היתה מטרה ותחושה עמוקה איזו דרך מובילה למטרה ואיזו לא. ודבר לא נחשב, אם עמד בניגוד למטרה ולתחושות שלה.⁸⁷ תנועת העבודה אימצה שלושה עיקרים: תמורה גיאוגרפית כמצב העם היהודי, על-ידי ריכוזו במולדת; תמורה חברתית וכלכלית, על-ידי שינוי אורח חייו של העם במולדתו והדרכת העם כולו בתהליך זה; והמטרה הסופית, להפוך את המעמד לעם בצלמו של המעמד, כלומר עם עובד, חברת-עובדים.⁸⁸ לא תמיד ידענו, אמר בן-גוריון, שתפקיד מעמד הפועלים הוא

83 ראה דברי בן-גוריון במועצת מפא"י המ"ד שנערכה ביום 15 במאוס 1953, אמ"פ, 22/44.

84 ד' בן-גוריון, שם.

85 שם.

86 שם.

87 ראה דברי בן-גוריון בישיבת מרכז מפא"י שנערכה ב-17 במאי 1953, אמ"פ, 23/53.

88 שם.

להדריך את העם, כי זה משמעותו של הסוציאליזם. כי כדי להדריך את העם צריך לדבר בלשון הכלל, למצוא מסילות ללב הכלל. רק בעניין החינוך נקטה תנועת העבודה בדרכו של השמאל. ניתן להסביר זאת בחסרונה של מסגרת מחייבת, עד להקמת המדינה. אולם ב-1948 הוקמה מדינה של העם העובד, והתנאים השתנו. הקמתה הביאה לתמורה בחייהם של מאות אלפי אנשים שבאו לארץ. המסגרת, קבע בן-גוריון, היא כלל האומה, והתוכן הוא סוציאליסטי. כאן הוסיף הוא משפט, שאמור היה לשכנע את אחרוני התומכים בקיום זרם העובדים: 'אנו רוצים את התכנים החנוכיים שלנו בכוח הכפיה של המדינה על כלל הילדים'.⁸⁹ הוא הזהיר, כי אין כל ערובה שאפילו ילדי דגניה בדור שלישי ילכו בדרך העבודה ללא חינוך לכך; וכעבודה כערך חינוכי לכלל הילדים בארץ ראה 'דבר חשוב כמו יסוד המדינה'.⁹⁰ המעמד משמש, לצורך זה, כמגמה היסטורית וככוח היסטורי, והעם — כמטרה; 'כל דבר שאפשר לעשות עכשיו על ידי העם, למען העם עכשיו, במסגרת העם עכשיו — נעשה עכשיו'. כדוגמה לצעד ממלכתי שכזה, הביא בן-גוריון את 'ההגנה', אשר לדבריו, היתה זמן רב ארגון של פועלים בלבד; 'אבל היה לנו החוש ההיסטורי לשים אותה במסגרת הכללית של הכלל, אם כי כל נושאה היו אנשי תנועת הפועלים'.⁹¹ להערכתו, אילו נענו הוא וחבריו למזימה של מפ"ם, שנוסף לצבא הכללי יהיה צבא מעמדי, היה מתרחש אסון. לא היה צורך בעולם הערבי; ישראל היתה מחריבה את עצמה. הוא הדין לגבי החינוך הממלכתי, שמעניקה תנועת העבודה למדינה. זו מסגרת וזה תוכן, ותוכן היסטורי של תנועת העבודה: עבודה וחלוציות, נוסף על תרבות ישראל והשגיי המדע. לכך שואפת תנועת העבודה — הפיכת עם ישראל לעם עובד, לחכרת עובדים-ההשוואה החוזרת של החינוך לצה"ל הביאה את בן-גוריון להסביר, כי בשנים אלה הוא מייחס ערך גדול יותר ואפקטיבי יותר לצבא מאשר לבית-הספר. אבל, כמובן, אסור לה למדינת ישראל לעמוד על הצבא, אף כי הצבא הפך לבית-הספר הגדול בארץ. אין להעמיד שום דבר בדרגה שווה עם החינוך, כי זהו המבחן — מה תהיה הדמות הרוחנית של האומה ורמתה התרבותית. בחזונו ראה בן-גוריון, כי בית-הספר היסודי עם הנח"ל ועם הגדנ"ע יהוו גורם בעל השפעה רבה. הוא העריך כי רק 20 אחוז מבוגרי בית-הספר היסודי הולכים לבתי-ספר תיכוניים ומקצועיים. תנועות הנוער כמעט ואינן פונות אל נוער שאינו לומד, 'כי בשביל הקיבוצים טובים יותר נערים עשירים מאשר בני עולים'. הצבא התכונן, לדבריו, לארגן את כל 80 האחוז הללו בגדנ"ע, כדי לתת להם את מה שנותן בית-הספר התיכון. כך, האמין, יינתן חינוך חלוצי בבית-הספר הממלכתי לבני הגילים 6-14, בגדנ"ע — לגילים 14-18, ובנח"ל — לגילים 18-19; גם אחרי זאת לא נהפוך את כולם לחלוצים ולסוציאליסטיים, אך אני מאמין שברוכה תהיה התוצאה'.

דבר סיומו של הוויכוח על החינוך הממלכתי ותנועת העבודה, בו נטל בן-גוריון חלק, נשמע לאחר שחוקקה הכנסת את החוק. היה זה כאשר התכנסה מועצת מפא"י לדון בכיצוע החינוך הממלכתי, ולמעשה דנה בשאלה, אם מותר להניף את הדגל האדום ולשיר את המנון תנועת הפועלים בבית-הספר.⁹² היה זה לאחר שבן-גוריון הודיע על רצונו להתפטר מן הממשלה ולעזוב את הגה המדינה. ישראל גורי הציע שלא לאסור את הנפת הדגל האדום ואת שירת ההמנון ביישובי-

89 בן-גוריון, שם.

90 שם.

91 שם.

92 ישיבת מועצת מפא"י שנערכה ב-27-28 בנובמבר 1953, אמ"פ.

ממשלת ישראל שבתקופתה התקבל חוק חינוך חובה, מרגנת בפני הנשיא, 1953. יושבים (מימין לשמאל): דב יוסף, הנשיא יצחק בן-צבי, דוד בן-גוריון, בן-ציון דינור. עומדים: יוסף ספיר, ישראל רוקח, משה שרת, פנחס רוזן, גולדה מאיר, ישראל טרלין, פנחס לבון, לוי אשכול, פרץ ברנשטיין

פועלים, שהם הומוגניים מבחינת הרכבם וכל יושביהם הם חברי ההסתדרות; שכן ביישוב-פועלים קיימת זהות מוחלטת בין המעמד לעם. בן-גוריון העמיד את טעותם של מתנגדי הוויתור על הדגל וההמנון על העובדה, שהם מתקשים לעכל את המעבר מיישוב למדינה, והוא קרא: 'השתנה משהו, חבר גורי, כרגע יש ריבונות של העם, ואנחנו מסרנו לו את החינוך ובית-הספר הוא שלו, וכל בית-ספר פתוח לכל ילד בישראל'.⁹³ בדיון זה, כמו באחרים שעסקו בשאלת הדגל האדום, נהג בן-גוריון להשוות את בית-הספר הממלכתי לנח"ל, אותו הגדיר כפורמאציה חינוכית בתוך הצבא. הנח"ל גם הוא פועל ביישובים הומוגניים-פועליים, ומי שיבקר ביחידות נח"ל בקיבוצים באחד במאי או ביום ההסתדרות, ימצא שם רק דגל ציוני; כיוון שהכל מבינים, כולל חברי הקיבוצים, כי מדובר במוסד ממלכתי, 'ובמוסד ממלכתי שנעשה על-ידי המדינה, יש לו דגל של המדינה ורק דגל של המדינה'.⁹⁴ מן הדיון שנערך לאחר דברי בן-גוריון ראויה לציון עמדתו של זלמן ארן, אשר בשנות הששים היה לשר החינוך והתרבות. הוא טען כי בצד הדגל וההמנון הלאומיים, שהנם חובה ראשית וכללית ככל כתייהספר הממשלתיים, מותר וצריך להרים את הדגל הפועלי ולשיר את ההמנון הפועלי בחגי הפועלים, באותם בתי-הספר שרוב ההורים רוצה בכך; ואין זה עומד בסתירה לאופי הממלכתי של בית-הספר ולממלכתיות הישראלית, ואין זה דומה לא 'להגנה', לא לנח"ל ולא לצבא, 'כי אנחנו מדברים על ענין שנקרא חינוך, וחינוך בטבע מהותו נתון לשוני. הוא נתון לשוני גם כשיש בית ספר ממלכתי'.⁹⁵ במצב הכללי שנוצר במדינה, לא רצה ארן להתכחש לדעותיו, אך גם לא ביקש כי הרוב ייחלץ אותו מן המצב אליו נקלע ולכן העדיף להימנע. ארן נהג מאוחר יותר בגישה ממלכתית מובהקת. אף שמואל יבנאלי, אותו כינה בן-גוריון 'האיש שיצר את זרם העובדים; הוא נשא אותו על כתפיו ועל ראשו ועל נפשו ועל מסירותו ועל תנופתו כמשך שנים רבות, הוא היה זרם העובדים ובו נתגלם כל הדבר'.⁹⁶ ביטא עתה תמיכה בחינוך הממלכתי, בקבעו כי ערכיו של זרם העובדים הפכו לנחלת העם כולו.⁹⁷ כך היתה ידו של בן-גוריון על העליונה בכוח הנסיכות ההיסטוריות ואמונתו העזה, במאבקו על מה שתיאר כ'חוק שיש לו משמעות מהפכנית עמוקה, גם מבחינה לאומית כללית וגם מבחינת התכנים המוסריים והחינוכיים של תנועת העבודה כארץ ושל התנועה

93 בן-גוריון, שם.

94 שם. וראה דבריו בפגישה עם תא הסטודנטים של מפא"י מיום 21 ביוני 1953, מדב"ג, פגישות. בדרך אופיינית טען בן-גוריון, כי הדגל עצמו אינו ולא כלום, סמרטוט, כחול-לבן או אדום או אחר. רק מה שמסמל הדגל הוא עניין בעל חשיבות וערך.

95 ד' ארן, הודעה לעתונות על המועצה הארצית של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, 27-28 בנובמבר 1953, אמ"פ, 22/45.

96 ראה דברי בן-גוריון במועצת מפא"י המ"ה שנערכה ב-27 בנובמבר 1953.

97 ש' יבנאלי, הודעה לעתונות על מועצת המפלגה, 27-28 בנובמבר 1953.

החלוצית.⁹⁸ כאשר ישוב בן-גוריון להנהגה הלאומית, יהיה מאבק זה להיסטורי; אך ספק אם יוכח, כי ערכיה של תנועת העבודה ככשו את בית-הספר הממלכתי.

סוף דבר

תנאים מסוימים אשר סייעו לדוד בן-גוריון להביא את חבריו למפלגה ולתנועה להסיר את התנגדותם לכיטול הזרמים ואף לתמוך בחוק החינוך הממלכתי, היו לרועץ בביצוע החוק, לפי התוכן והכוח ששיווה לו בן-גוריון. נכון הדבר, כי השינוי הדמוגרפי הדרמטי שחל בחברה הישראלית ובמערכת החינוך בראשית ימיה של המדינה, יצר מצב של חוסר-התאמה בין הצרכים הממלכתיים לבין המיבנה המיושן של מערכת החינוך. אך כשם שהחלוקה האידיאולוגית או הפוליטית של מערכת החינוך היתה זרה לרוב אוכלוסיית העולים החדשים, כן גם התקשתה אוכלוסייה זו שנאבקה על היקלטותה החברתית ועל קיומה הכלכלי, לשמש קרקע נוחה לחינוך לעבודה ולחלוציות. לגבי רבים מן העולים החדשים, עבודת-כפיים סימלה את ההיבט המשפיל יותר בהגשמתם הציונית. ואילו מערכת החינוך הממלכתי טרודה היתה בתהליך של מיזוג גלויות, שכל כולו אינו אלא מאמץ מתמשך של קליטת רכבות תלמידים בבתי-הספר ועיצובם בדפוסי חיים וחברה חדשים, או זרים להם. עד מהרה הוברר, כי זכות ההורים לגיוון זה של תכנית הלימודים של ילדיהם לא רק שלא מומשה, גם לא נמצאו הורים שדרשו אותה. תכנית הלימודים הממלכתית שפורסמה בשנת 1954, ובאה במקום תכניות הלימודים של הזרמים השונים, לא הותירה זולל לגיוון על-פי השקפת-עולם. היא הפכה לתכנית המינימום והמקסימום של בית-הספר היסודי, ואפילו לא השאירה מרחב של יוזמה למורה הבודד. היתה זו תכנית המושחתת על סעיף 2 של חוק החינוך הממלכתי, שבו מנוסחות מטרות החינוך, המשקפות את אותה סינתזה בין מאפייניהם של שלושת הזרמים: זיקה לעם ולמורשתו הרוחנית, קשר להשגי המדע, וחינוך לעבודה ולהכשרה חלוצית. לצד אלו מופיעים ערכים כלל-אנושיים, כגון סובלנות, חירות, עזרה הדדית, שוויון ואהבת הבריות. מציאות זו הביאה לכך, שאף לא קבוצת הורים אחת תבעה לממש את זכותה לגיוון החינוך, אולם בתנועת העבודה התארגנו בשנת 1954 מחנכים, ותיקי זרם העובדים ואנשי-ציבור במגמה להקים תנועת מחנכים, אשר תכליתה להבטיח את שימורן והקנייתן של מטרות החינוך הממלכתי, שאותן הגדירו כעיקרי החינוך של זרם העובדים. לכאורה תאם הדבר את החוק, ובוודאי את רוחו, אף כי לא היה מדובר ביוזמת הורים. אולם התכנסויותיהם הראשונות זכו לתגובות עוינות בהנהגת מפא"י, ומוסדותיה דחו יוזמה זו ומנעו את צמיחתה ופריחתה. הנה כי כן, מערכת חינוך הטרודה בבעיות-שעה של קליטת ילדי עולים והבאתם להשגים לימודיים, מחולקת לחינוך ממלכתי וחינוך ממלכתי-דתי ומונהגת על-ידי שר משרות מפא"י, הפכה להיות למיבנה ריכוזי, קונפורמי ואחיד, כשהגוונים החינוכיים והחברתיים, לפי דרישת ההורים, הופכים לנוסחה ארכאית, עד לשלהי שנות השבעים. גם התכנים והערכים, שבלעדיהם צפה בן-גוריון, כי לא תיכון ותתקיים המדינה, הפכו במהלך השנים לשוליים וחסרי-משקל של ממש בחיי החינוך של בית-הספר.